

בעשרים וחמשה בו חנכת יומין תמניא ודלא למספד

בשבוע שעבר הצגנו את מגילת תענית, המכילה רשימה של ימים טובים האסורים בתענית, ואת הסכוליון המבאר את הרקע ההיסטורי של כל אחד מימים אלו. במהדורתה המדעית למגילה, חשפה ורד נעם שני נוסחים שונים של הסכוליון. השבוע נלך בעקבות פרשנותה של נעם, ונבחן את אופיו של חג החנוכה לאור שני נוסחים אלו, ומקורות נוספים אחרים.

על תאריך כ"ה בכסלו נאמר במגילה: "בעשרים וחמשה בו חנכת יומין תמניא ודלא למספד", כלומר, שמונת הימים מעשרים וחמשה לחודש כסלו אסורים בהספד ותענית. הנוסח הראשון של הסכוליון, המכונה 'פ', מבאר את עניינם של ימים אלו: "מפני שטמא גויים את בית המקדש, וכשתקפה מלכות בית חשמונאי בדקוהו ומצאו בו שמן טהור, והדליקו בו את הנרות. כל אותם ימים שהדליקו בהם את הנרות עשאוהו יום טוב". על פי גרסה זו של הסכוליון, נקבע חג החנוכה בעקבות הדלקת המנורה בשמן טהור, ללא התייחסות לכמות השמן שנמצא. בתשובה לשאלה מדוע נקבעו שמונה ימים והלא חנוכה המשכן בימי משה וחנוכת המקדש בימי שלמה ארכו שבעה ימים בלבד? מסביר הסכוליון: "אלא בימי יוון נכנסו בית חשמונאי להר הבית ושבעה שפודין של ברזל היו בידיהם וְחָפְזוּ בְּבַעֲץ וְהוּוּ מִתְעַסְקִין בְּהֵם כֹּל שְׁמוֹנָה". כלומר שמונת ימי החג נקבעו בעקבות התקנתם של שיפודי הברזל במנורה, שארכה שמונה ימים.

בנוסח השני של הסכוליון, המכונה 'א', מובא בצד הדלקת הנרות והתקנת שיפודי הברזל טעם אחר לשמונת ימי החג: "ומצאו מזבח סתור ותקנוהו כל שמונה וכלי שרת, ולכך נוהגת שמונה והיתה חנוכה המזבח". כלומר, שמונת ימי החג נִתְקַנּוּ כנגד הימים בהם נחנך ושופץ המזבח. מנייתו כתבי היד מגיעה נעם למסקנה כי גם נוסח זה אינו כולל אזכור לנס פך השמן, בניגוד לגרסה המקובלת עד כה.

שלושה טעמים ניתנים, אם כן, בשני נוסחי הסכוליון לשמונת ימי החנוכה: חנוכה המזבח, תיקון המנורה, והדלקת הנרות בשמן טהור. לטעמים אלו יש מקבילות במקורות אחרים. בספרי מקבים א' וב' הקדומים, אשר נכתבו עוד בתקופה החשמונאית, עומדת חנוכה המזבח והמקדש במוקד החג, ולא נזכרת כלל חובת הדלקת הנר. עניין האור מובא בספר מקבים ב' בהקשר של אש המזבח: "ובהבעירם אבנים הם לקחו מהן אש והעלו קרבנות". כמאתיים שנה מאוחר יותר, יוסף בן מתתיהו יודע על הקשר בין חנוכה לאור, אך אינו מוצא טעם טוב לכך: "ונראה לי שנתנו את הכינוי הזה (חג האורים) לחג, מפני שאותה הזכות הופיעה לנו בלי שקיווינו לעבוד את ה'". מעשה השיפודים ותיקון המנורה נזכר בברייתא (= מקור מתקופת המשנה שלא נכלל בששת הסדרים) המובאת במספר מקומות בבבלי. במסכת שבת מצטט התלמוד הבבלי את מגילת תענית על חנוכה תחת הכותרת 'תנו רבנן', הקודמת בדרך כלל לברייתא. אחר כך מובא פירוש בסגנון הסכוליון, הכולל את מעשה השמן, עם תוספת משמעותית בדבר הפך שהספיק לשמונה ימים.

נמצאנו למדים כי במקורות הקדומים עיקר ענינו של חג החנוכה קשור לשחרור המקדש וחידוש עבודתו. במקורות ארץ ישראליים מתווספים בהמשך טעמים הקשורים להעלאת האור במקדש: אם בתיקון המנורה ואם בהדלקתה בשמן טהור. נס פך השמן מופיע מאוחר יותר בברייתא המובאת רק בתלמוד הבבלי. נציין עוד כי ספר מקבים ב' מביא טעם מקורי נוסף לחג החנוכה: בזמן המלחמה לא ניתן היה לחוג את חג הסוכות, ועל כן חגגו אותו מאוחר יותר, בימי החנוכה לאחר שחרור המקדש.

חיזוק להשערה זו בדבר אופיו 'הבבלי' של נס פך השמן מגיע מהפיוט הארץ ישראלי הקדום. שולמית אליצור ('פיוטי חנוכה: סמל מול ראליה', בתוך 'ימי בית חשמונאי', תשנ"ו) מצביעה על כך שנס פך השמן נפקד מכל הפיוטים שנמצאו בגניזה, כמו גם משאר המקורות המדרשיים.

לסיום, נצביע על תופעה מעניינת עליה עומדת נעם. על אף שנס פך השמן אינו מופיע בנוסחים המקוריים של הסכוליון המבארים את מגילת תענית, נוסף מעשה הנס בימי הביניים לנוסח 'א' של הסכוליון, בעקבות גרסת התלמוד הבבלי. זוהי דוגמא מובהקת למרכזיותו של התלמוד הבבלי ולהשפעתו הרבה.